Marian Coman

O SCRIERE TAINICĂ: MONOGRAMA DOMNILOR ȚĂRII ROMÂNEȘTI (c. 1370 – c. 1640)

În toamna anului 1424, o delegație a sașilor brașoveni se găsea la Târgoviște pentru a-i cere domnului Țării Românești un nou privilegiu comercial. Reprezentanții sașilor, printre care se numărau atât judele aflat în dregătorie în acel moment, cât și unul dintre predecesorii săi, obțineau, la 10 noiembrie, privilegiul dorit. Textul privilegiului începea prin a afirma că domnului muntean i-a fost acordat de regele Ungariei dreptul de a bate monedă și continua prin a specifica taxele de vamă pe care brașovenii aveau să le plătească pentru diferite mărfuri, de la postavul de Ypres până la blana de veveriță. Pentru confirmarea în scris a privilegiului, cancelaria domnească le-a înmânat sașilor nu doar un document, ci două: unul în latină și celălalt în slavonă[1]. Emiterea în aceeași zi a două documente, în două limbi diferite, este nemaiîntâlnită în relațiile Țării Românești cu Brașovul și ridică o interesantă problemă de interpretare legată de contextul elaborării lor. Dacă în cazul privilegiilor date de Mircea cel Bătrân brașovenilor în 1413, la 6 august (varianta slavonă) și la 25 august (varianta latină)[2], textul latin era ceva mai dezvoltat, conținutul celor două documente din 1424 este aproape identic[3]. De ce, atunci, brașovenii au cerut și un document latinesc care confirmă, practic întru totul, conținutul hrisovului slavonesc? În căutarea unui răspuns, istoricii au tentația de a reveni asupra textului, căutând în interiorul lui nuanțe sau indicii care să le fi scăpat. În cazul de față, răspunsul se află ascuns nu în interiorul textului, ci la suprafața pergamentului. Fiind vorba despre un document editat, și încă de mai multe ori, istoricii arareori mai caută să vadă și originalul. Iar dacă vor să citească textul documentului, au întru totul dreptate. Doar că privilegiul acesta nu a fost conceput doar ca să fie citit, ci și, poate chiar mai ales, ca să fie privit. Citind documentul editat, ultimul rând ar putea trece neobservat printre cele 64 care alcătuiesc întregul text dacă nu ar fi schimbarea bruscă de la literele latine la slovele chirilice. Dacă însă privim documentul original (fig. 1), acest ultim rând este cel dintâi pe care-l vom observa, pentru că domină vizual întregul pergament, ocupând aproape jumătate din întreaga sa suprafață. Rândul respectiv cuprinde nu doar singurele cuvinte scrise cu chirilice, ci și singurele scrise în chinovar și, aspect deloc lipsit de importanță, mărimea slovelor care îl alcătuiesc este

[1] Ultima ediție a documentelor este cea din *DRH.D*, vol. 1 (1222–1456), vol. întocmit de Ștefan Pascu et al., București, 1977, nr. 141 și 132, p. 227–230 și, respectiv, 230–232.

[2] *DRH.D*, vol. 1 (1222–1456), nr. 120 și 121, p. 197–198 și, respectiv, 198–201.

[3] În cazul privilegiilor lui Mircea, expoziția diplomei latinești este mult mai amplă decât cea a hrisovului slavonesc. Pentru analiza privilegiilor, vezi Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV–XVI)*, București, 1965, p. 28–31.

LR, LXXV, nr. 2–3, p. 243–264, București, 2026

DOI: 10.59277/LR.2026.2-3.05

impresionantă, fiind de aproximativ zece ori mai mare decât cea a literelor folosite în corpul documentului.

Rândul cuprinde șase cuvinte, alcătuind o formulă de încheiere ce se regăsește în aproape toate documentele emise de cancelaria domnilor Țării Românești în slavonă și, mai apoi, în română, trecând uneori, după cum am văzut deja, chiar și în diplomele latinești[4]. Fie că este vorba despre documente succinte, scrise pe o bucățică de hârtie, sau despre impresionante hrisoave solemne, scrise pe mai multe pergamente legate între ele, indiferent de natura sau de conținutul documentului, această formulă este omniprezentă. Avându-și originea în cancelariile sud-slave, care, la rândul lor, o împrumutaseră din Bizanț, formula diplomatică a continuat să fie folosită aproape tot atâta cât a durat și existența statală a Țării Românești[5]. Prezența ei dezvăluia, dintr-o simplă privire, proveniența documentului, arătându-i originea în cancelaria domnească și deosebindu-l de cele emise de supușii săi, chiar și de cele ale marilor dregători sau ale înalților clerici, ori de uricele moldovenești. Vizual, formula putea căpăta înfățișări destul de diferite, slovele putând fi fie foarte înalte, fie foarte mărunte, ornamentate până la a fi transformate într-o miniatură sau, dimpotrivă, scrise simplu, în cerneală obișnuită, neagră, sau în cea aurie, mult mai prețioasă. Cel mai adesea însă, formula apare în chinovar. În ceea ce privește textul propriu-zis, conținutul formulei este întotdeauna același, o cruce-ajută, urmată de șase cuvinte, dintre care cinci sunt neschimbate: Io (**Іѡ**), voievod (**Вѡєвѡда**), din mila (**Милостїѧ**), lui Dumnezeu (**Божїѧ**), domn (**Господинь**)[6]. Singurul cuvânt variabil este și cel mai important, numele domnului emitent, intercalat între Io și voievod. Alăturată peceții, împreună cu care formează un întreg, această formulă finală constituia o efigie a domniei, având rolul de imagine-substitut (*proxy-object*) prin care textul scris deasupra ei căpăta puterea cuvintelor rostite de domnul însuși.

Denumită de istorici în felurite chipuri – monogramă domnească, subscriere neautografă, semnătură de aparat – formula nu a făcut încă obiectul unei analize

[4] Printre documentele latinești emise de domnii munteni în veacul al XV-lea există și câteva cu monogramă slavonă. În veacul al XVII-lea, atunci când limba română a pătruns în cancelarie, monograma s-a numărat printre părțile conservatoare ale formularului diplomatic, rămânând în slavonă, asemenea intitulației. În ceea ce privește actele grecești, monograma a fost uneori păstrată în slavonă, fiind alteori tradusă (e.g. hrisovul pentru mănăstirea Cotroceni dat de Șerban Cantacuzino la 15 octombrie 1682).

[5] Documentele bulgare și sârbe, în cazul acestora din urmă cu câteva excepții, sunt lipsite de intitulație, în conținutul documentelor emitentul fiind amintit, potrivit practicii diplomatice bizantine, doar sub forma așa numitului „pronume regal” („domnia mea”). Spre deosebire de formularele diplomatice bulgare și sârbe, cel muntenesc cuprinde deopotrivă intitulația, sub forma titulaturii de la începutul documentului, dar și subscrierea, sub forma monogramei domnești. Dacă subscrierea țarilor bulgari a influențat cu precădere titulatura domnilor munteni, cea a cnezilor sârbi s-a transferat, aproape integral, în monograma acestora.

[6] În primele decenii ale cancelariei, în încheierea monogramei apare uneori un semn grafic, interpretat îndeobște drept o cruce stilizată, vezi Liviu Marius Ilie, *Culoare și simbol – subscrierea neautografă. La începuturile cancelariei muntenești*, „Studii și Materiale de Istorie Medie”, XXXIX, 2021, p. 221–245. Pe parcursul secolului al XVI-lea, mai cu seamă în a doua jumătate, reapar diferite semne cu un rol decorativ care marchează sfârșitul monogramei și, implicit, al documentului.

sistematice[7]. Există un contrast vizibil între importanța acordată acestei formule diplomatice în practica de cancelarie, fiind adeseori cel mai impunător element al unui hrisov domnesc, și absența studiilor care să-i fie dedicate în istoriografie[8]. Două sunt, cred, motivele acestei lacune istoriografice. Cel dintâi este tehnic, un studiu asupra monogramei domnești neputându-se face decât pe documentele originale de cancelarie, ceea ce în lumea pre-digitală era extrem de complicat. Cel de-al doilea este de natură epistemică, derivând din felul în care a fost structurată și divizată cunoașterea istorică. Monograma domnească se află la intersecția dintre paleografie, diplomatică și istoria artei, câmpuri istoriografice care vorbesc limbi destul de diferite. Pentru paleografi, monograma este, în primul rând, un text care trebuie descifrat și plasat la locul potrivit în formularul diplomatic. În cazul istoricilor de artă, monograma este mai degrabă o miniatură, iar analiza lor se concentrează îndeobște asupra aspectelor artistice și privilegiază documentele mai bogat ornamentate și mai spectaculoase din punct de vedere vizual. „Revoluția semiotică" petrecută în studiul diplomaticii medievale în ultimele decenii deschide numeroase direcții de cercetare a monogramei domnești, depășind blocajul interpretativ la care ducea separarea forțată a diferitelor părți componente ale formularului diplomatic și punând în valoare caracterul discursiv și performativ al documentelor[9]. Primul pas pentru o reinterpretare a monogramei domnești îl constituie însă, în cel mai tradițional mod, o citire atentă a cuvintelor care o alcătuiesc.

Monograma domnească este o scriere pe care orice istoric familiarizat, oricât de puțin, cu documentele de cancelarie muntenești o poate citi cu ușurință. De altfel, doar câteva cuvinte sunt abreviate prin monogramare, iar acelea („voievod", „din mila", „lui Dumnezeu" și „domn") sunt construite în jurul slovei inițiale. De fapt, având același conținut, cu excepția numelui domnului, monograma nici nu mai trebuie citită, ci mai degrabă recunoscută. Încremenită în timp, în pofida schimbărilor, nu puține,

[7] Este ceea ce am încercat să fac în lucrarea mea de plan de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", intitulată *Monograma domnească în documentele de cancelarie din Țara Românească (până la începutul secolului al XVII-lea),* elaborată pe parcursul a doi ani, 2024 și 2025. Studiul de față este cel dintâi publicat pe baza lucrării.

[8] Monograma domnească a fost discutată, succint, în sintezele de diplomatică sau paleografie slavo-română (Henri Stahl, Damian P. Bogdan, *Manual de paleografie slavo-română*, București, 1936, p. 35–38; Damian Bogdan, *Paleografia româno-slavă: tratat și album*, București, 1978, p. 271–273), precum și în contribuțiile privind ornamentația documentelor de cancelarie (Veronica Vasilescu, *Ornamentația și miniaturile documentelor din Țara Românească până la Constantin Brâncoveanu*, „Revista arhivelor", IX, 1968, nr. 2, p. 253–264; Traian Ionescu-Nișcov și Maria Soveja. *Acte de cancelarie domnească. Ornamente și miniaturi*, București, 1974; Ion Vitan, *Considerații privind ornamentele și miniaturile documentelor muntenești din secolele XVI–XIX*, „Revista Arhivelor", LXX, 1993, nr. 4, p. 448–460; Mariana Cruceanu, *Actul de cancelarie – mărturie a istoriei și artei românești*, „București. Materiale de istorie și muzeografie", XII, 1997, p. 57–61).

[9] A se vedea, mai ales, contribuțiile lui Peter Rück (*Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, în *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden: Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, ed. Peter Rück, Sigmaringen, 1996, p. 13–48), Herwig Wolfram (*Political theory and narrative in charters*, „Viator", XXVI, 1995, p. 39–52) și Geoffrey Koziol (*The politics of memory and identity in Carolingian royal diplomas: the West Frankish kingdom (840–987*), Turnhout, 2012, p. 52–62).

prin care a trecut Țara Românească – documentele domnilor de la începutul secolului al XIX-lea continuau să se încheie cu aceeași monogramă precum cele ale predecesorilor lor de la sfârșitul veacului al XIV-lea – monograma domnească a sfârșit prin a fi arareori citită și aproape niciodată interpretată. O analiză trebuie să plece de la deosebirea, în interiorul monogramei, a două părți distincte, a căror disociere vizuală, accentuată de amplasarea sigiliului care le separă, este dublată de una semantică. În partea stângă, după cruce-ajută, apare numele domnesc sub forma „Io … voievod", iar în partea dreaptă, după pecete, monograma continuă prin desemnarea statutului emitentului, „din mila lui Dumnezeu domn". Ambele părți ale monogramei reproduc formule similare din titulatură, între începutul și sfârșitul documentului – protocol și exhatocol în limbajul diplomaticii – existând o corespondență bine gândită. Termenii comuni ai monogramei și ai titulaturii – *Io, domn, voievod, din mila lui Dumnezeu* – sunt poate cei mai discutați în medievistica românească, constituind fundamentul limbajului puterii domnești. După cum voi încerca să arăt în continuare, o analiză a monogramei nuanțează, confirmând, completând sau, uneori, chiar infirmând, semnificația acestor termeni, reconstituită până acum aproape exclusiv pe baza titulaturii.

1. Io....voievod

Interpretarea tradițională a lui **Іѡ**, impusă în istoriografia română de analiza lui Emil Vîrtosu, a văzut în această formă o prescurtare a numelui teoforic Ioan, pe filiera grecescului Ἰωάννης, fiind așadar un „nume-epitet"[10]. Recent, Liviu Marius Ilie, reluând o ipoteză a lui Marin Tadin[11], a contestat această interpretare, propunând interpretarea lui **Іѡ** ca o formă prescurtată a unui început de invocație verbală: **Въ имѧ Ѻтца** (în numele Tatălui)[12]. Dincolo de problemele de diplomatică pe care le ridică această interpretare – de ce ar fi fost invocația verbală contopită cu titulatura, când locul ei în formularul documentelor cancelariei domnilor Țării Românești era distinct?[13] – analiza formelor sub care apare vocabula **Іѡ** în monogramele domnești confirmă interpretarea lui Vîrtosu. Putem observa o diferență între felul în care **Іѡ** apare în monogramele hrisoavelor interne și în cele ale documentelor destinate unei audiențe externe. Să luăm, de pildă, documentele emise de cancelaria lui Vlad Dracul.

[10] Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (până în secolul al XVI-lea)*, București, 1960, p. 11–102.

[11] Marin Tadin, *L'origine et la signification de la particule IΩ dans le titre honorifique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de la Valachie et de Moldavie*, „Cyrillomethodianum", IV, 1977, p. 172–196.

[12] Liviu Marius Ilie, *Several Remarks regarding "IO" and Invocatio Verbalis from the Wallachian Documents before 1500*, „Епохи", XXVIII, 2020, nr. 1, p. 73–76.

[13] Prima atestare a invocației verbale într-un document domnesc apare în dania pentru Govora a lui Radu cel Mare din 25 ianuarie 1499, când invocația – *Doamne ajută!* – este scrisă în chinovar în colțul din stânga-sus al hrisovului, la distanță de câțiva centimetri de textul propriu-zis, **AM**, cota BU-F-00694-4. Doi ani mai târziu, în hrisovul din 23 mai 1501 pentru mănăstirea Iezer, invocația verbală este adusă în text, după invocația simbolică și înainte de titulatură, de care este însă despărțită clar, **AM**, cota BU-F-00684-126.

În hrisoavele interne ale lui Vlad Dracul ⱏⰳ apare în monogramă întotdeauna cu majuscule, deasupra celor două slove înalte fiind uneori marcate diferite semne grafice, a căror varietate și inconsecvență le fac greu de interpretat[14]. Dacă însă privim monogramele din scrisorile aceluiași domn către brașoveni, adeseori în interiorul slovei ⰳ apare un ⱀ[15]. Prin urmare, așa cum a semnalat și editorul scrisorilor, Ioan Bogdan[16], în aceste cazuri numele domnesc este precedat de Ⰺⱕⱀ. Întâlnită de mai multe ori în corespondența lui Vlad Dracul, aceeași formă reapare și în alte două scrisori adresate tot brașovenilor, de Vlad Țepeș - litera ⱀ nemaifiind inclusă în slova ⰳ, ci suprascrisă acesteia – și de Basarab cel Tânăr – în care ⱀ revine înăuntrul slovei ⰳ[17] (fig. 3). Forma „Ion" pare, așadar, o adaptare a lui „Io" pentru o audiență neobișnuită cu semnificația (și probabil nici cu pronunția) acestei particule teoforice[18]. De altfel, prima explicitare a lui „Io" apare în două documente externe ale lui Mircea cel Bătrân, în care, în titulatura domnească, este trecut sub forma „Ivan Mircea". După cum a arătat Damian Bogdan, diacul lituanian care a redactat actul din 23 septembrie 1403 al lui Mircea a transformat ⱏⰳ din monograma muntenească în Ивaн[19]. Când Dan (probabil al III-lea) le încredința brașovenilor o poruncă pentru vameșii din Dâmbovița și din Rucăr, textul începea abrupt cu titulatura „Ioan Dan voievod și domn"[20]. În monograma aceluiași document ⱏⰳ apare prescurtat, cu titlă, în vreme ce în titulatură forma Ⰻⱏaⱀ este neabreviată. Este însă limpede că pentru scribul muntean, cele două forme erau echivalente. Peste aproape două veacuri, în 1600, atunci când Mihai Viteazul le scria boierilor moldoveni refugiați la Hotin să-i predea cetatea, subscrierea apărea sub forma „Ion Mihal woiwoda"[21]. În unele cazuri, extrem de rare însă, forma Ⰻⱏⱀ se întâlnește și în monogramele unor hrisoave interne, precum în cel al lui Radu Paisie din 10 septembrie 1539[22]. Raritatea acestor cazuri

[14] Cred că se poate considera că, de obicei, deasupra lui ⱏⰳ apare uneori o titlă, ca semn al prescurtării, iar deasupra lui Ⰻ un spirit.

[15] **AM**, cotele BV-F-00001-4-1-152, BV-F-00001-4-1-177, BV-F-00001-4-1-181.

[16] Ioan Bogdan, *Documentele privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI*, București, 1905, nr. 33, 35, 37, 40, 41, 43, 47, 51, 62, 70, 107.

[17] **AM**, cotele BV-F-00001-4-1-208 și BV-F-00001-4-1-76.

[18] Damian Bogdan vedea în forma Ⰻⱏⱀ o influență a limbii române asupra formularului slavon, vezi Damian P. Bogdan, *Caracterul limbii textelor slavo-române*, „Lucrările Școalei de Arhivistică", IV, 1946, p. 15.

[19] Damian Bogdan, *Diplomatica slavo-română din secolele XIV–XV*, București, 1938, p. 84, nota. 1.

[20] *DRH.B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 54, p. 107–108; **AM**, cota BV-F-00001-4-1-5. Aceeași diferență între „Ioan Dan" în titulatură și „Io Dan" în monogramă se întâlnește și în *DRH.B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 69, p. 130–131. Pentru dificultatea de a-i deosebi pe domnii cu numele de Dan din anii 1420, vezi Andrei Pippidi, *Despre Dan voievod. Rectificări cronologice și genealogice*, „Studii și Materiale de Istorie Medie", XXXI, 2013, p. 47–96.

[21] Petre P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, nr. 45, p. 109–111.

[22] *DRH.B*, vol. 4 (1536–1550), nr. 80, p. 106.

este cea mai bună dovadă a conservatorismului monogramei în cancelaria domnească. Generație după generație, logofeții de cancelarie rămân fideli formei **Iѡ**, deși aceasta era cunoscută (și probabil procitită) ca **Iѡн**.

Pentru identitatea „Io" – „Ion" pledează alte două argumente care, după știința mea, nu au fost până acum invocate în dezbaterile istoriografice. Printre documentele muntenești din veacul al XVI-lea se numără și o însemnare foarte interesantă, păstrată în arhiva Tismanei, care rezumă un hrisov emis de Vlad Călugărul în favoarea mănăstirii[23]. Or, în această însemnare, titulatura emitentului este „Ion Vlad voievod". Pentru autorul adnotării, un călugăr de la Tismana, „Io" însemna „Ion". La începutul secolului al XVII-lea, în 1601, un zapis al ieromonahului Veniamin începea cu formula „în zilele lui Ion Simion voievod". Un alt zapis din 1620, se referă la răvașele lui „Ion Radul voievod" și la „porunca lui Ion Radul vodă". Odată cu înmulțirea zapiselor în limba română, asemenea formule sunt atestate din ce în ce mai frecvent: „în zilele lui Ion Matei voievod" (1638), „domnului nostru, Ion Matei voievod" (1643)[24]. Așadar, atunci când traducătorii din secolul al XVIII-lea care scot „izvod pe limba rumânească după hrisovul cel slavonesc", redau „Io" prin „Ion/Ioan", ei se plasează într-o lungă tradiție a echivalării celor doi termeni ce coboară cel puțin până în veacul al XV-lea[25].

Existența acestui nume-titlu, cum îl numește Emil Vîrtosu, poate explica și reticența în adoptarea lui „Ion/Ioan" ca nume domnesc în Țara Românească, spre deosebire de Moldova, unde **Iѡ** a fost mai puțin folosit[26]. O dovadă în acest sens o constituie reacția cancelariei Țării Românești atunci când pe tronul Țării Românești s-a urcat Ștefan Surdul, fiul lui Ion vodă cel Cumplit. Cum filiația făcea parte din titulatura domnească de mai bine de un secol și jumătate, logofeții s-au văzut siliți, pentru prima dată, să se confrunte cu formula repetitivă „Io Ion voievod". Formula corectă, dar redundantă, „Io Ștefan voievod, fiul lui Io Ion voievod", apare în doar cinci documente emise de cancelaria domnească[27]. În alte nouăsprezece documente, logofeții au preferat să elimine particula teoforică „Io", considerând-o deja încorporată în numele „Ion/Ioan", rezultând astfel: „Io Ștefan voievod, fiul lui Ioan/Ion voievod"[28]. Într-unul dintre aceste hrisoave, numele tatălui domnesc al lui Ștefan Surdul apare și în textul documentului, într-un context

[23] **AM**, cota BU-F-00684-90; *DRH.B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 232, p. 372.

[24] Exemplele citate provin din *DIR.B*, XVII, vol. 1 (1601–1610), nr. 28, p. 24; *DIR.B*, XVII, vol. 3 (1616–1620), nr. 532, p. 597–598; *DRH.B*, vol. 26 (1637–1638), nr. 266, p. 248; vol. 29 (1643–1644), nr. 657, p. 794 și *DRH.B*, vol. 29 (1643–1644), nr. 107, p. 137–138.

[25] Pentru câteva exemple, vezi *DRH.B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 52, p. 102–103; *DRH.B*, vol. 4 (1536–1550), nr. 277, p. 326–327; *DIR.B*, XVII, vol. 1 (1601–1610), nr. 150, p. 150; *DIR.B*, XVII, vol. 4 (1621–1625), nr. 327, p. 311–316; *DRH.B*, vol. 23 (1630–1632), nr. 438, p. 638–639; *DRH.B*, vol. 24 (1633–1634), nr. 295, p. 392–393 și nr. 387, p. 513–514.

[26] Pentru folosirea lui Io în titulatura lui Ștefan cel Mare, vezi concluzia lui Ștefan Gorovei „Este evident faptul că Io sau Ioan era folosit, în chip invariabil, mai cu seamă în ceea ce privea legătura domnului cu Dumnezeu, cu veșnicia", în *Titlurile lui Ștefan cel Mare. Tradiție și vocabular politic*, „Studii și Materiale de Istorie Medie", XXIII, 2005, p. 41–78 (aici p. 48).

[27] *DIR.B*, XVI, vol. 6 (1591–1600), nr. 25 (**AM**, cota BU-F-00684-1461), 43, 45, 46 și 61.

[28] **BAR**, Documente istorice XL/75, editat în *DIR.B*, XVI, vol. 6 (1591–1600), nr. 21, p. 17–19 și **AM**, cota BU-F-00684-1464, editat în *DIR.B*, XVI, vol. 6 (1591–1600), nr. 28, p. 24–25.

în care scribii cancelariei foloseau întotdeauna particula „Io” înaintea numelui domnesc: „când a dăruit Domnul Dumnezeu pe răposatul părintele domniei mele Ion voievod și pe domnia mea cu sceptrul”[29]. Surprinzător, există chiar un document de cancelarie în care scribul nu a mai inclus numele domnului, „Ion”, păstrând doar particula teoforică, rezultând formula ușor amuzantă: „Io Ștefan voievod, fiul lui Io voievod”[30]. Concluzia se impune de la sine: pentru scribii cancelariei lui Ștefan Surdul formula repetitivă „Io Ion” era supărătoare prin redundanța ei[31].

După cruce-ajută și **Ιѡ**, monograma continuă cu numele domnesc, care putea fi unul frecvent întâlnit, precum Radu sau Vlad, unul recurent, precum Mircea sau Mihai, sau unul singular, precum Moise, Nicolae, Leon sau Matei. Din capul locului trebuie spus că orice încercare de a deosebi documentele emise de doi domni omonimi pe baza monogramei este iluzorie. Scribii cancelariei domnești căutau să comprime în monogramă o identitate domnească generică, dată de nume, și nu una specifică, dată de persoana domnului. Singura regulă, respectată fără excepție până la începutul secolului al XVII-lea, a fost ca slova dominantă în jurul căreia se construia monograma numele domnesc să fie inițiala. Datorită numeroșilor Vlad, Radu, Mircea sau Basarab care s-au succedat pe tron, monogramele construite în jurul slovelor vede (**Ⱋ**), râță (**Ⱍ**), mislete (**Ⰿ**) sau buche (**Ⱏ**) sunt cele mai frecvente (fig. 4). Unii logofeți, precum Sin din cancelaria lui Radu cel Mare, monogramează numele domnesc în același fel în majoritatea documentelor pe care le redactează[32]. Alți grămătici preferă însă să adauge mici variații unei structuri de bază în fiecare nou document. Tipul documentului are, la rândul lui, un rol important. Hrisoavele solemne au o monogramă foarte atent elaborată, în vreme ce în hrisoavele simple monograma este adesea schițată în grabă. Odată cu urcarea pe tron a lui Ștefan (Surdul), scribii cancelariei muntene s-au aflat în fața unei provocări noi, fiind nevoiți să gândească o monogramă în jurul unei slove inițiale noi, știa (**Ⱗ**), căreia i s-a alăturat și o altă literă secundară neobișnuită, ferta (**ⱔ**). Adoptarea numelui domnesc de Nicolae, de fiul lui Mihai Viteazul, gest cu totul surprinzător, dat fiind că astfel era abandonat un nume de botez deja domnesc, Pătrașcu[33], i-a pus pe scribii munteni în fața unor alte alegeri, având în vedere numărul foarte mare de variante fonetice ale numelui. Rezultatul a fost

[29] **AM**, cota BU-F-00684-1490, editat în *DIR.B,* XVI, vol. 6 (1591–1600), nr. 61, p. 53–54.

[30] *DIR.B*, XVI, vol. 6 (1591–1600), nr. 27, p. 23–24 (vezi și nota editorilor în acest sens). Există și o a doua atestare a acestei formule curioase, însă nu într-un document original, ci într-unul păstrat în condica Bucovățului (vezi *ibidem*, nr. 57, p. 50).

[31] Din același motiv, după Sixtus V (m. 1590) niciun pontif roman nu și-a mai luat și, probabil, nici nu-și va mai lua acest nume, dată fiind sonoritatea amuzantă a repetiției „Sixtus Sextus” (sau *Sisto Sesto* în italiană).

[32] Caracteristică monogramei lui Radu cel Mare elaborate de Sin logofătul este mărimea slovei az (**ⱁ**).

[33] Trecerea de la Pătrașcu la Nicolae se poate explica prin devoțiunea specială a tatălui său; vezi povestea salvării lui Mihai Viteazul de securea călăului în urma rugăciunilor adresate lui „sfeti Nicolae”; vezi Constantin Căpitanul Filipescu, *Istoriile domnilor Țării Românești cuprinzând istoria munteană de la început până la 1688*, ed. N. Iorga, Socecu, București, 1902, p. 82–83.

monogramarea, sub nu mai puțin de zece (!) forme grafice diferite, a numelui domnesc, toate însă construite în jurul slovei inițiale[34].

La începutul secolului al XVII-lea apare prima serie de documente domnești fără monogramă, care i se datorează, deloc întâmplător, unui moldovean ajuns pe tronul Țării Românești, Simion Movilă[35]. Monograma a fost adoptată greoi și folosită intermitent de cancelaria lui Simion, ai cărei scribi au încălcat chiar și principiul monogramării numelui domnesc în jurul slovei inițiale. Criza a continuat în deceniile următoare, fiind accentuată de apariția documentelor miniate, în care frontispiciul a ajuns să eclipseze, ba câteodată chiar să elimine, monograma, dar și de generalizarea semnăturii autografe[36]. În cancelaria domnească se năștea o lume nouă, în care semnătura de aparat fie se rutiniza, pierzându-și aspectul impunător, fie se externaliza, fiind încredințată miniaturiștilor pentru cele mai importante hrisoave. Monograma va supraviețui însă acestei crize și va căpăta o nouă strălucire în veacul al XVIII-lea, o revalorificare care dovedește importanța pe care o avea: actul domnesc de cancelarie devenise de neconceput fără ea. Atunci când apar primele formulare diplomatice tipărite în Țara Românească, în vremea lui Constantin Brâncoveanu, monograma își păstrează locul și importanța, ba chiar și culoarea, chiar dacă trecerea de la pana caligrafului la blocurile tiparniței îi schimbă, întrucâtva, forma[37].

Printre miile de monograme care au împodobit documentele emise de cancelaria domnească a Țării Românești până în vremea lui Matei Basarab, doar câteva, foarte puține, au alăturat numelui domnesc, un al doilea nume, distinctiv. O singură monogramă completează numele domnesc cu cel de botez, **Ннгоє**, douăzeci și patru îi adaugă un sobrichet, întotdeauna același, **Младї**, în vreme ce alte treizeci și opt îi alătură un nume dinastic, **Могила**. Deși atât de puține, aceste monograme merită o analiză aparte tocmai pentru că aleg să se îndepărteze, din motive diferite, de la tradiția împământenită în cancelarie. Singurul hrisov a cărui monogramă cuprinde nu doar numele domnesc, ci și pe cel de botez, este cel dat de Neagoe Basarab Mănăstirii Dealu la 13 decembrie 1514[38]. Hrisovul este deteriorat tocmai în partea

[34] **Никола**, **Нїкола**, **Некола**, **Некѡла**, **Нек8ла**, **Николае**, **Ник8лае**, **Нїколае**, **Нек8лае**, **Неколае**.

[35] La o analiză a tuturor documentelor originale emise de cancelaria muntenească a lui Simion Movilă, se constată că nu mai puțin de 12 din cele 29 de documente cunoscute nu au monograme.

[36] Această criză a monogramei din primele decenii ale veacului al XVII-lea m-a determinat să aleg și decupajul cronologic al studiului meu. Limita inferioară, c. 1370, este dată de cel mai vechi document slavonesc cunoscut redactat de cancelaria domnilor Țării Românești, dania lui Vladislav pentru Vodița și Tismana. Limita superioară, c. 1640, este dată de faimosul hrisov din 8 decembrie 1640 al lui Matei Basarab privitor la mănăstirile închinate, scris (și subscris) de Udriște Năsturel, cu un frontispiciu miniat spectaculos, dar lipsit de monogramă.

[37] Vezi Aurelian Sacerdoțeanu, *Formularul în diplomatica română*, „Revista Arhivelor", V, 1941, nr. 1, p. 246–248 și Alexandru Ligor, *În jurul unui nou exemplar al celui dintâi formular diplomatic tipărit în limba română*, „Muzeul Național", I, 1974, p. 259–266.

[38] *DIR.B*, XVI, vol. 1 (1501–1525), nr. 103, p. 103–105 și *DRH.B*, vol. 2 (1501–1525), nr. 131, p. 260–264. Datarea editorilor DIR, bazată pe hrisovul lui Matei Basarab pentru Dealu din 21 mai 1652, este mult mai exactă decât a editorilor DRH, care, pe baza sfatului domnesc, îl plasează în intervalul <1514–1519>.

eschatocolului, afectând, din păcate, și monograma[39]. În documentele emise de cancelaria sa, Basarab își folosește de două ori numele de botez în intitulație, o dată sub forma „Io Neagoe, cel numit Basarab voievod" (**Їѡ Нѣгоє нарицаємн Басараба воєвода**)[40]. Or una dintre atestări provine chiar din hrisovul pentru Mănăstirea Dealu, unde în intitulație apare numele de botez, nu însă și cel domnesc: „din mila lui Dumnezeu, Io Neagoe, voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei". Cel mai probabil, dorința de a păstra simetria dintre intitulație și monogramă l-a determinat pe logofăt să altereze compoziția acesteia din urmă[41]. Nevrând însă să renunțe la numele domnesc, Basarab, așa cum s-a întâmplat în intitulație, l-a completat cu numele de botez, Neagoe. Motivul folosirii numelui de botez, în locul celui domnesc, în titulatură, și alături de el, în monogramă, a fost probabil smerenia. Prin hrisovul pentru Dealu, Neagoe rectitorea mănăstirea ridicată de Radu cel Mare, al cărui nume este invocat de nu mai puțin de trei ori: „să ne numim și noi ctitori cu mai sus-numitul Radul voievod ctitor și clădítor al acestui hram". Este foarte tentant să punem acest hrisov în legătură cu pasajul din *Viața lui Nifon*, un text hagiografic atât de controversat, în care Neagoe aduce moaștele sfântului la Mănăstirea Dealu pentru a-l curăța de păcate pe Radu cel Mare[42]. În interpretarea ultimilor exegeți ai textului: „episodul sugerează, în plan simbolic, recunoașterea legitimității lui Neagoe ca domn al Țării Românești chiar de către Radu voievod"[43]. Venind ca Neagoe la Mănăstirea Dealu, domnul pleacă de acolo ca Basarab. Indiferent dacă există sau nu o legătură între acest hrisov și episodul povestit de hagiograf, merită reținut că tocmai în acest document grămăticul a decis să construiască diferit numele domnesc în monogramă față de modalitatea obișnuită pentru hrisoavele solemne ale lui Neagoe Basarab[44].

Singurul sobrichet care a fost vreodată alăturat numelui domnesc în monogramă a fost **Младї**. „Cel Tânăr" apare o singură dată alături de Radu și de douăzeci și trei de ori alături de Basarab. Singura atestare a lui „Radu cel Tânăr" (**Ꝛадꙋл Младї**) provine din monograma hrisovului dăruit Govorei la 8 septembrie 1492[45]. Apariția singulară a sobrichetului distinctiv i-a intrigat pe istorici, cu atât mai mult cu cât

[39] Primele slove se pot citi, **Басара**, următoarele sunt incomplete din cauza rupturii; litera finală a numelui, înainte de *voievod*, este un iest **є**, precedat de o literă compozită care în partea de jos pare un iati **ѣ**. Completarea propusă de editori, convingătoare, este **Басараба Нѣгоє**.

[40] *DRH.B*, vol. 2 (1501–1525), nr. 189, p. 358–365.

[41] Același Florea grămătic a scris și celălalt hrisov în care intitulația cuprinde numele de botez, pentru Mănăstirea Seaca (16 septembrie 1519). În acest caz însă, numele din monogramă a rămas doar cel domnesc, Basarab. Este o dovadă în plus că hrisovul din 13 decembrie [1514] pentru Dealu trebuie să fi fost dat într-un context cu totul special.

[42] Tit Simedrea, *Viața și traiul Sfântului Nifon patriarhul Constantinopolului. Introducere și text*, București, 1937, p. 21–22.

[43] Ovidiu Olar, Ovidiu Cristea, *Giochi di pazienza. Viața Sf. Nifon și istoria Țării Românești: un sfânt și un domn ideal*, în *Românii și creștinătatea răsăriteană (sec. XIV–XX)*, ed. Petronel Zahariuc, Iași, 2021, p. 40.

[44] **AM**, cota BU-F-00684-225. O fotografie a daniei pentru Hilandar se găsește în CD-ul care însoțește cartea lui Boško Bojović, *Chilandar et les pays roumains (XVe–XVIIe siècle). Les actes des princes roumains des archives de Chilandar (Mont-Athos)*, Paris, 2010.

[45] **AM**, cota BU-F-00684-83. Documentul este editat în *DRH.B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 233, p. 373–374.

hrisovul și monograma datează nu din perioada domniei lui Radu cel Mare, ci din cea a tatălui său, Vlad Călugărul. Recent, Liviu Marius Ilie a propus interpretarea hrisovului cu această monogramă în contextul unei ipotetice și temporare renunțări la domnie a lui Vlad Călugărul „în vremea Sfârșitului Lumii”[46]. Indiferent însă dacă hrisovul a fost emis de Radu ca unic domn sau ca domn asociat, enigma includerii sobrichetului „cel Tânăr” în monogramă, dar nu și în intitulație, rămâne. Atunci când a elaborat monograma hrisovului din 8 septembrie 1492 adăugând sobrichetul distinctiv numelui domnesc, intenția grămăticului pare să fi fost nu atât de a-l diferenția pe Radu cel Tânăr de vreun alt Radu – nu cunoaștem niciun pretendent care să fi luat acest nume în acea vreme – ci mai degrabă de a semnala „tinerețea” domniei sale, probabil și pe cea a vârstei. Cert este că trei ani mai târziu, după moartea tatălui său, Radu a preluat tronul fără să-și mai spună vreodată „cel Tânăr”.

Cu totul altfel stau însă lucrurile cu celălalt domn care a folosit același sobrichet în monogramă, „Basarab cel Tânăr”. În acest caz nu mai este vorba despre un hapax, ci despre o folosire constantă, unul dintre editorii documentelor sale, Ioan Bogdan, considerând forma standard a monogramei „Basarab cel Tânăr” și semnalând doar absența sobrichetului, nu și prezența[47]. În plus, monogramele în care sobrichetul este alăturat numelui domnesc se regăsesc deopotrivă în hrisoave și în scrisori, adresate atât propriilor supuși, cât și sașilor brașoveni și sibieni. Fiind vorba despre douăzeci și trei de astfel de exemple[48], aspectul monogramei poate diferi întrucâtva, însă sobrichetul **Млдї** este întotdeauna legat de hasta înaltă a slovei inițiale, buche (**Б**), fiind plasat cel mai adesea la mijlocul ei[49]. Modificarea din monogramă se regăsește, de fiecare dată, și în intitulație. Toate documentele în care sobrichetul apare în subscrierea din eschatocol, îl includ și în protocol. Reciproca însă nu este valabilă, existând unele documente în care domnul emitent apare în intitulație ca „Basarab cel Tânăr”, sau „Tânărul Basarab”, adjectivul precedând câteodată substantivul, dar în monogramă fiind inclus doar numele domnesc „Basarab”[50]. Monograma se dovedește mai conservatoare decât intitulația, schimbarea pătrunzând mai greu în această parte a formularului diplomatic[51]. Scopul adăugării sobrichetului, deopotrivă în

[46] Liviu Marius Ilie, *Vlad Călugărul și Radu cel Mare – relații de familie și relații politice în vremea „Sfârșitului Lumii”*, în *Cercul puterii: oameni, rețele, strategii (sec. XV–XVII)*, ed. Ramona Neacșa, Târgoviște, 2021, p. 19–27. Pentru o reinterpretare a domniei lui Vlad Călugărul în contextul fricii determinate de apropierea anului 7000, vezi Marian Coman, *The Reign of a Defrocked Monk. A Late Fifteenth-Century Case Study in the Wallachian Political Language*, în *Religious Rhetoric of Power in Byzantium and South-Eastern Europe*, ed. Ivan Biliarsky, Mihail Mitrea and Andrei Timotin, Brăila, 2021, p. 189–222.

[47] Vezi notele editorului în Bogdan, *Relațiile*, nr. 108, 109, 112, 116, 140.

[48] Vezi *DRH. B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 155, 158, 168, 170, 171, 172, 174, 175, 178 și Tocilescu, *534 documente*, nr. 115, 116, 117, 120, 123, 124, 130, 134, 135, 140, 141, 143, 146, 148 și 151.

[49] Într-un caz însă, sobrichetul apare chiar la baza slovei inițiale, vezi **AM**, cota BU-F-00684-57.

[50] Vezi, de pildă, *DRH. B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 159, 165, 166, 167.

[51] Pentru conservatorismul lingvistic al formularului diplomatic muntenesc în aceste secole, vezi Vladislav Knoll, *Church Slavonic and the Romanian-Speaking Lands*, Prague, 2024, vol. I *Origins*, p. 195–226; vol. II *Blossom*, p. 92–107.

intitulație și în monogramă, a fost acela de a-l distinge pe Basarab cel Tânăr (Țepeluș) de predecesorul și rivalul său la tron, Basarab cel Bătrân (Laiotă). Deosebirea dintre cei doi Basarabi prin aceste sobrichete pare să fi fost destul de răspândită în epocă. Într-o scrisoare către brașoveni din 24 februarie 1480, Matei Corvin se referea la soția lui Basarab cel Tânăr care fusese prinsă și răpită din Țara Românească de Basarab cel Bătrân: „uxorem *minoris* Bazarab, quam nuper *senior* ille Bazarab fidelis noster dilectus captam ex Transalpinis abduxit”[52]. Atunci când Basarab Țepeluș le scrie brașovenilor despre negocierile de răscumpărare a soției sale, el se referea disprețuitor la rivalul său ca la „Bătrânul”, refuzându-i numele domnesc[53]. Interesant este că și celălalt Basarab, Laiotă, și-a asumat sobrichetul, însă l-a folosit exclusiv în corespondența latină cu sașii, în subscrierea a șapte scrisori latinești, el apărând ca Basarab „cel Bătrân” (senior)[54]. Toate scrisorile datează din intervalul 22 februarie 1476 – 8 aprilie 1477, așadar după prima domnie a lui Basarab Țepeluș. În hrisoavele interne emise în același interval, Basarab Laiotă refuză însă să adauge intitulației sau monogramei un sobrichet distinctiv. Este limpede că se considera singurul Basarab îndreptățit la tron și nu dorea să-i ofere rivalului său satisfacția recunoașterii, fie și implicite, a numelui domnesc. Or atunci când Basarab cel Tânăr revine pe tron la începutul anului 1478, cancelaria lui decide adăugarea sobrichetului pentru a semnala supușilor că pe tronul țării se urcase un alt Basarab. Merită observat că acest lucru nu se va mai repeta în secolele XVI–XVII, când doi domni purtând același nume vor urma unul după celălalt la tron. Vlad Vintilă nu a simțit nevoia să se diferențieze de Vlad Înecatul, nici Radu Mihnea de Radu Șerban, iar în cazul lui Alexandru Iliaș, unii scribi chiar au copiat monograme ale predecesorului său, Alexandru Coconul[55]. Includerea sobrichetului „cel Tânăr” în monograma lui Basarab este, cred, grăitoare pentru instabilitatea și decăderea puterii domnești la sfârșitul anilor 1470 și începutul anilor 1480.

Următorul nume distinctiv inclus în monograma domnească avea să apară abia în 1618–1620, însă din motive cu totul diferite. În aproximativ 25% din corpusul hrisoavelor emise de Gavril Movilă – statistica se bazează, firește, pe documentele păstrate[56] – în monogramă apare alături de numele său domnesc, **Гаврїилъ**, și cel dinastic, **Могила**. Dacă luăm în considerare doar hrisoavele solemne emise de cancelaria lui Gavril Movilă, nu mai puțin de șapte din opt includ în monogramă numele dinastic[57]. Ambele nume, și cel domnesc, și cel dinastic, sunt monogramate în jurul

[52] Hurmuzaki, *Documente,* XV/1, nr. 188, p. 106.

[53] Bogdan, *Relațiile,* nr. 127, p. 157–159.

[54] Bogdan, *Relațiile,* nr. 275–281, p. 331–335.

[55] A se vedea monograma numelui domnesc Alexandru elaborată de Lepădat logofăt pentru două documente emise de Alexandru Iliaș și Alexandru Coconul, la distanță de un an, **BAR**, cotele Documente Istorice XLII/36 și CLXXXIV/13.

[56] Statistica este bazată pe documentele editate în *DIR*, XVII, vol. 3 (1616–1620) și inventariate în *Catalogul documentelor Țării Românești din arhivele statului*, vol. II (1601–1620), ed. M. Soveja, D. Duca-Tinculescu și R. Dragomir, București, 1974.

[57] *DIR*, XVII, vol. 3 (1616–1620), nr. 208, 218, 277, 294, 295, 501, 515 (cu Moghilă în monogramă) *vs*. nr. 233 (fără).

unei singure slove, glagol (**Г**)[58]. Vizual, monograma surprinde grăitor întrepătrunderea celor două nume, Gavriil și Moghilă. Primul domn al Țării Românești care alăturase un nume dinastic celui domnesc fusese tatăl lui Gavril, Simion, în 1601–1602. Acesta se intitulase „Simion Moghilă" în protocolul hrisoavelor sale și inclusese numele familiei în semnătura manu propria din eschatocol, fără însă a-l adăuga monogramei[59]. Prin includerea numelui de familie ca marcă dinastică în intitulație, Simion care, să ne reamintim, nu era „de os domnesc", urmase modelul stabilit pentru prima dată de fratele său, Ieremia, în Moldova. Amândoi frații și-au păstrat numele de botez după urcarea pe tron, neadoptând unul dintre numele domnești tradiționale, iar amândoi au adăugat un nume de familie titlului lor. La scurtă vreme după urcarea sa pe tronul Țării Românești, Gavril Movilă îndrăznea să facă pasul următor, totodată și cel mai dificil din punctul de vedere al tradiției diplomatice: să introducă numele dinastic în monograma domnească. Primul document care cuprinde în monogramă numele dublu este hrisovul solemn pentru Nucet emis în a doua sa lună de domnie, la 20 august 1618[60]. La sfârșitul aceleiași luni, cancelaria emitea un alt hrisov în care, pentru prima oară, filiația includea numele dinastic, atât pentru tată, cât și pentru fiu: „Io Gavriil Moghilă voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului, răposatului Io Simion Moghilă voievod"[61]. Mai mult, scribul documentului a avut grijă ca, în redactarea hrisovului, să alinieze rândurile astfel încât numele fiului să fie scris exact deasupra celui al tatălui. Analiza diplomatică, mai cu seamă cea a monogramei domnești, arată fără nicio urmă de îndoială că prima dinastie a Țării Românești, în sensul afirmării unei identități dinastice, a fost cea a Movileștilor[62].

Dintre toate cuvintele care alcătuiesc monograma, „voievod" (**вωєвωдα**) este abreviat în forma cea mai constantă: doi de vede sunt legați printr-un ot, deasupra căruia este plasat un iest, dobru și az fiind suprascrise (fig. 5). Firește, variații au existat, scribii puteau dubla slova ot (**Ѡ**), puteau mări, micșora sau chiar elimina litera iest (**Є**), iar dobru (**Д**) și az (**Я**) își puteau schimba locul. Ceea ce rămâne însă constant în toate monogramele domnești, de la sfârșitul secolului al XIV-lea și până la mijlocul celui de-al XVII-lea, ba chiar și mai târziu, este axa centrală în jurul căreia se construiește cuvântul: cei doi de vede (**В**).

[58] **BAR**, Documente istorice XI/5. Numele dinastic, Movilă, se află în partea de jos a monogramei, construită în jurul celor două slove, mislete (**М**), și glagole (**Г**).

[59] *DIR*, XVII, vol. 1 (1601–1610), nr. 1–2, 4–12, 26, 29–30, 33–34, 37, 40, 43–46, 49–51, 53–55, 57, 60–61, 63, 65.

[60] *DIR*, XVII, vol. 3 (1616–1620), nr. 208, p. 232–233.

[61] **BAR**, Documente istorice CXXI/138; *DIR*, XVII, vol. 3 (1616–1620), nr. 212, p. 237–238.

[62] Pentru reacția care a dus la construcția dinastiei rivale, „muntenești", a Basarabilor, vezi Marian Coman, *Wallachians and Moldo-Wallachians. The Self-Fashioning Rhetoric of the Claimants to the Throne of Wallachia (late 16th and early 17th centuries)*, în *(Trans-)Formation of Identities: Orthodox Christians in the Ottoman Balkans (c.1450–c.1750)*, ed. Marija Vasiljević, Belgrad, 2026, p. 375–408.

Problema raportului dintre cei doi termeni „voievod" și „domn" a fost intens dezbătută în medievistica românească, miezul discuțiilor fiind succesiunea lor cronologică și, mai cu seamă, diferențierea dintre realitățile politice pe care le desemnau. Au fost cârmuitorii Țării Românești domni înainte de a deveni voievozi sau, dimpotrivă, voievodatul a precedat domnia[63]? Atunci când erau uniți prin conjuncția copulativă „și", cum se întâmpla adesea în titulatura domnilor Țării Românești, desemnau oare cei doi termeni niveluri diferite ale puterii, voievod fiind legat de sensul de „majestate", iar domn de cel de „suveranitate"[64]? Dezbaterea, începută de Ioan Bogdan și continuată, printre alții, de Octav George Lecca, Aurelian Sacerdoțeanu, Emil Vîrtosu, Valentin Al. Georgescu, Șerban Papacostea, Tudor Teoteoi și, mai recent, Liviu Marius Ilie și Cosmin-Ștefan Costinescu, a avut în vedere o gamă largă de surse, interne și externe. Printre acestea nu s-au regăsit însă niciodată monogramele domnești. Or, analiza structurii monogramei, după cum am văzut, întotdeauna aceeași, scoate în evidență o caracteristică esențială a termenului „voievod": rolul său de epitet atașat numelui domnesc. Includerea monogramelor în discuția privind intitulația domnească are un dublu avantaj: (1) transferă discuția de la perioada prea puțin documentată a veacurilor XIII–XIV, la cea a secolelor XV–XVI, în care sursele sunt considerabil mai numeroase, și (2) extinde analiza de la asumarea unui anume titlu de domn, la receptarea și adoptarea lui de supuși.

Separarea clară în monogramă a celor doi termeni, „voievod" și „domn" și, mai cu seamă, asocierea lor diferită, a celui dintâi cu numele, iar a celui de-al doilea cu formula devoțiunii, sugerează sensurile diferite pe care le acoperă. Doar domnul, nu și voievodul, era „din mila lui Dumnezeu". În plus, titlul de domn presupunea un determinant, „al Ungrovlahiei", „al Țării Românești" sau chiar „român"[65]. În schimb, cu excepția unor legende de pe pecețile domnești, în care spațiul limitat obliga la contracția titulaturii[66], voievodul nu este niciodată însoțit de un determinant. Spre deosebire de practica diplomatică a Regatului Ungariei, în care voievodul era „al Transilvaniei" sau „al țării noastre transalpine"[67], în Țara Românească titlul voievodal

[63] Raportul de succesiune dintre cele două titluri a fost interpretat diferit, în funcție de preferința istoricilor pentru o explicație etimologică sau una istorică. Astfel, cei care au pus accent pe originea latină a termenului de domn au considerat că acesta l-a precedat pe cel de voievod (Aurelian Sacerdoțeanu, Octav George Lecca, Tudor Teoteoi). Alți istorici însă, au văzut în domnie nu doar o instituție posterioară voievodatului, ci și superioară acesteia (Emil Vîrtosu, Valentin Al. Georgescu, Șerban Papacostea, Liviu Marius Ilie).

[64] Vezi în acest sens Vîrtosu, *Titulatura*, p. 226–230. A se vedea și precauția metodologică a lui Ștefan Gorovei pe marginea supra-interpretării formulei „domn și voievod", care, chiar dacă este făcută pentru cazul moldovenesc, poate fi extinsă și asupra celui muntenesc, în *Titlurile lui Ştefan*, p. 49.

[65] Titlul de „domn român" (**господинъ влашкн**) e atestat prima oară în vremea lui Radu cel Mare, vezi Bogdan, *Relațiile*, p. XXXIX.

[66] Formula „voievod al Țării Românești" (**воєвода влашкє зємлє**) apare pe legenda unei peceți a lui Basarab Țepeluș, vezi Bogdan, *Relațiile*, p. LX.

[67] În titulatura latină a domnilor Țării Românești, merită observată trecerea de la „wayvoda Transalpinensis" sau „wayvoda parcium Transalpinarum" la formula din vremea lui Laiotă Basarab „Bazarab senior wayvoda, dei gracia parcium regni Transalpinarum dominus".

era exclusiv un epitet al numelui domnesc, în construcții de tipul „Vlad voievod” sau „Radu voievod”, sau, cu forma prescurtată atestată încă din 1508, „Vlad vodă” sau „Radu vodă”[68]. O dovadă în acest sens este folosirea, neobservată până acum, a epitetului voievodal nu doar în legătură cu domnii aflați pe tron, ci și cu pretendenții. Nu este nimic surprinzător în faptul că grămăticul care ținea catastiful lui Miloș, fiul lui Mihnea cel Rău, se referea la acest pretendent ca la un „voievod”[69]. A trecut însă neobservat până acum că nu doar adepții unui pretendent îl desemnau drept „voievod”, ci și dușmanii lui. În tratatul cu brașovenii din 1611, Radu Mihnea îl numea pe rivalul său, care urmărea să-și recâștige tronul, „Șerban vodă”[70]. Conflictul deschis dintre cei doi pentru domnie, manifestat inclusiv prin refuzul de a folosi numele domnesc „Radu”, nu atrage după sine ștergerea epitetului voievodal. Deși nu mai este „Radu, domn al Țării Românești”, Șerban rămâne „vodă” chiar și în ochii dușmanului său. S-ar putea crede că păstrarea epitetului voievodal este o consecință a statutului lui Radu Șerban de fost domn. De vreme ce cărțile lui „Șerban vodă” erau aduse la cancelarie, epitetul i-a rămas atașat[71]. Dar „voievozi” sunt și pretendenții care nu ajunseseră încă să domnească. Cu aproape un secol înainte de Radu Mihnea și Radu Șerban, alți doi Radu își disputau tronul Țării Românești: Radu Bădica și Radu de Afumați. În scrisoarea pe care boierii susținători ai lui Radu Bădica o adresau brașovenilor, nu doar că amândoi Radu erau desemnați cu epitetul voievodal, ci li se adăuga și un al treilea, „Vladislav voievod”[72]. Diferența dintre cei trei „voievozi” era dată doar de titlul domnesc, pe care boierii i-l recunoșteau doar lui Bădica, „adevăratul fiu domnesc”, „luat a ne fi nouă domn după lege”. Așadar, chiar dacă Radu de la Afumați era explicit desemnat drept „vrăjmaș”, iar Vladislav era acuzat că s-ar fi „tocmit cu turcii ca nouă capetele să ni le răpună”, ambii pretendenți continuau să fie numiți „voievozi” de cei care li se opuneau. Mai mult chiar, într-o altă scrisoare a acelorași boieri, singura metodă găsită pentru a-i distinge pe cei doi „Radu voievod” a fost de a-i adăuga un al doilea nume tocmai pretendentului pe care îl susțineau: „Bădică Radu voievod”[73]! În această a doua scrisoare, termenul de voievod apare de nu mai puțin de 10 ori, de fiecare dată ca epitet atașat unui nume: Ianoș voievod, Vladislav voievod, Radu voievod și Bădica Radu voievod. Boierii munteni, emitenți ai scrisorii, recunoșteau legitimitatea a doi dintre acești actori politici și le-o contestau celorlalți doi. Însă pe toți îi desemnau drept voievozi, dovedind astfel că termenul se transformase într-un simplu epitet atașat numelui. Distanța dintre „voievod” și „domn” din monogramă pare,

[68] Forma contrasă, **Влад вода**, apare într-un hrisov al lui Mihnea cel Rău, în *DRH.B*, vol. 2 (1501–1525), nr. 62, p. 132–134.

[69] Grigore G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346–1603*, București, 1931, nr. 472, p. 472, p. 478.

[70] *DIR.B*, veacul XVII, vol. 2 (1611–1615), nr. 16, p. 13–14.

[71] Pentru referințe la cărțile lui „Șerban vodă” sau la zilele lui „Șerban vodă” în hrisoavele lui Radu Mihnea, vezi *DIR.B*, veacul XVII, vol. 2 (1611–1615), nr. 21, p. 18–19; nr. 34, p. 32–33; nr. 100, p. 96; nr. 160, p. 166.

[72] Tocilescu, *534 documente*, nr. 423, p. 422–424.

[73] *Ibidem*, nr. 424, p. 424–426.

la o primă vedere, să contrasteze cu folosirea laolaltă a celor doi termeni, foarte frecventă în sursele muntenești în construcții de tipul „voievod și domn" sau „domn voievod". Odată însă ce observăm că termenul de voievod nu era rezervat celor care ocupau sau care ocupaseră tronul, ci era atribuit în egală măsură și pretendenților care doar visau să o facă, înțelegem că acesta nu (mai)[74] reflecta ideea de majestate, ci doar o pretenție de cârmuire. Prin urmare, „voievod" din monogramă nu este altceva decât o extensie a numelui domnesc, fără a avea vreun rol legitimator. Temeiul legitimării puterii domnești se găsea în cea de-a doua jumătate a monogramei, în sintagma „din mila lui Dumnezeu domn".

2. Din mila lui Dumnezeu, domn

Titlul de domn, precedat de formula devoțiunii, constituie invariabil cea de-a doua parte a monogramei domnești: **милостїѧ Божїѣѧ господиинь**. Fiecare dintre cei trei termeni care alcătuiesc formula este monogramat în jurul slovei inițiale, de care scribii leagă literele secundare, adesea doar o parte din ele, cuvintele fiind și abreviate (fig. 6). Astfel, „din mila" este format în jurul inițialei mislete (**м**), de care sunt legate literele tverdu (**т**), formată de regulă din al doilea picior al inițialei, liude (**л**), inserată în inițială, ius mic (**ѧ**) la baza piciorului, și slovo (**с**), suprascrisă, în vreme ce ije, on și ijei (**и, о, ї**) cel mai adesea lipsesc. Pentru **Божїѣѧ** scribii obișnuiesc să așeze iusul mic (**ѧ**) la baza piciorului inițialei buche (**Б**), să-l insereze pe iest (**є**) în inițială și să-l adauge pe juvete (**ж**) în partea superioară pe verticală, iar lângă el pe ijei (**ї**), slova on (**о**) lipsind. În sfârșit, în cazul lui **господинь**, de la mijlocul lui glagol (**Г**) pornește naș (**н**), de care sunt legate apoi ier, slovo și dobru (**ь, с** și **д**), fiind uneori suprascrise, iar restul literelor lipsind. Au existat, firește, variațiuni, în funcție de felul în care scribii au decis să atașeze literele secundare slovelor inițiale dominante sau să abrevieze cuvintele, eliminând unele litere și păstrând altele[75]. Ceea ce a rămas însă neschimbat este formula în sine, construită în jurul celor trei inițiale, mislete, buche și glagol (**М, Б, Г**).

Toate documentele emise de cancelaria domnilor Țării Românești afirmă răspicat, în și prin monogramă, că sursa puterii domnești rezidă exclusiv în voința divină. În această privință, monograma reflectă titulatura din protocol, care putea fi uneori întărită prin repetiție „din mila lui Dumnezeu și cu darul lui Dumnezeu" (**милостїѧ Божїѣѧ и Божїѣм дарованїѣмь**), formulă atestată încă din vremea lui Mircea cel Bătrân[76]. În cazul poruncilor domnești, formula devoțiunii din protocol și cea din monogramă, închid și deschid documentul, fiind primele și ultimele cuvinte

[74] Mă feresc să extind concluzia și asupra perioadei mai timpurii, dată fiind puținătatea surselor. Tind însă să cred că diluarea sensului termenului de „voievod" s-a petrecut pe parcursul secolului al XV-lea.

[75] **AM**, cota BV-F-00001-1-770 – monograma lui Vlad Dracul; **BAR**, Documente istorice MDLXVII/12 – monograma lui Alexandru II Mircea; **BAR**, Documente istorice, CCCXCIX/15 – monograma lui Radu Șerban.

[76] *DRH.B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 21, p. 50–52; nr. 26, p. 60–61; nr. 28, p. 63–65; nr. 34, p. 73–74; nr. 35, p. 75–77; nr. 37, p. 78–80.

ale acestuia[77]. Astfel, poruncile încep cu „† Din mila lui Dumnezeu, Io ... voievod și domn” și se încheie cu „din mila lui Dumnezeu domn”, subliniind statutul emitentului: cel care i-a dat domnului puterea de a porunci este Dumnezeu[78]. Formula devoțiunii afirmă, așadar, legitimitatea puterii domnești. Rugându-se și nădăjduind „la mila celui ce vede inimile”, o formulă întâlnită în unele danii domnești pentru mănăstirile athonite[79], domnul a fost găsit vrednic să cârmuiască și i-a fost încredințat tronul. Mijloacele acțiunii divine puteau fi dintre cele mai neașteptate, iar odată cu domnia lui Pătrașcu, în textul documentelor, niciodată însă în titulatură sau în monogramă, domnia Țării Românești apare ca fiind dată sau, dimpotrivă, luată, nu doar de „domnul Dumnezeu”, ci și de „cinstitul împărat”, evident sultanul. Formularea apare prima oară în vremea lui Pătrașcu, într-o copie târzie, și apoi într-un document autentic: „i s-a întâmplat [lui Mircea Ciobanul] de i-au luat domnu Dumnezeu și cinstitul împărat domnia” și „în vremea în care m-a dăruit domnul Dumnezeu și stăpânul nostru, cinstitul împărat cu moșia părinților domniei mele”[80]. Inclusă și într-un document îndoielnic al lui Mihnea Ciobanul, alăturarea milostivirii divine și a voinței sultanului devine frecventă în vremea domniei lui Alexandru Coconul și Alexandru Iliaș, ajungând chiar să facă parte și din blestem: „încă blestem am pus domnia mea, după moartea domniei mele cui va încredința domnul Dumnezeu să fie domn și stăpânitor de la cinstitul împărat al părților răsăritului, cu sceptrul să ție Țara Românească”[81]. Însă chiar dacă tronul a fost dat prin porunca sultanului, sursa ultimă a puterii domnești rămânea „mila lui Dumnezeu”.

Cuvântul cu care se încheie totdeauna monograma este cel de „domn”, iar asemănarea celor doi termeni „domn” (**господинь**) și „Domn” (**господь**), întărește ideea că puterea domnească o reprezintă pe cea dumnezeiască. Apropierea este și mai mult accentuată prin abrevierea, extrem de similară, a celor două cuvinte, diferența dintre domn (**гнь**) și Domn (**гь**) fiind, practic, de o singură literă[82]. În mod evident, cancelaria domnească a cultivat și exploatat similitudinea celor doi termeni, după cum o dovedește formularul blestemului. Încă de la începutul secolului al XV-lea, blestemul a fost construit în jurul ambivalenței Domn/domn, termenul regăsindu-se de nu mai puțin de unsprezece ori în formulă[83]. Nu știm dacă monograma era sau nu

[77] La fel se întâmplă și cu unele scrisori, vezi de pildă Tocilescu, *534 documente*, nr. 86, 87, 92, 96, 97, 99, 106, 110, 111, 114,119, 120 etc.

[78] Vezi, de pildă, **AM**, cota BU-F-00684-1059, editat în *DRH.B*, vol. 8 (1576–1580), nr. 287, p. 469–471.

[79] Prima atestare diplomatică a acestei formule datează din hrisovul de danie al lui Vlad Înecatul pentru mănăstirea Castamonit din 25 aprilie 1531, vezi *DRH.B*, vol. 3 (1526–1535), nr. 113, p. 179–182.

[80] 7 și 15 septembrie <1557>, în *DRH.B*, vol. 5 (1551–1565), nr. 102, p. 113–114 și 104, p. 115–118.

[81] Pentru documentul lui Mihnea Ciobanul, plasat de editori în rândul celor îndoielnice, vezi *DRH.B*, vol. 8 (1576–1580), nr.7 C, p. 547–552. Pentru folosirea formulei în documentele emise de Alexandru Coconul și Alexandru Iliaș, vezi *DRH.B*, vol. 21 (1626–1627), nr. 50, p. 88–91, vezi și *DRH.B*, vol. 22 (1628–1629), nr. 41, p. 82–86, nr. 50, p. 99–102, nr. 88, p. 195–201, nr. 101, p. 218–220, nr. 110, p. 238–243, nr. 269, p. 506–509.

[82] Abrevierile sunt preluate dintr-un hrisov al lui Radu cel Mare (**AM**, cota BU-F-00684-127), dar ele pot fi găsite în orice document de cancelarie ce include formularul de blestem.

[83] „după moartea domniei mele [...] alege domnul Dumnezeu să fie domn [...] rodul inimii domniei mele [...] fiii domniei mele [...] rudele domniei mele [...] domnul Dumnezeu [...] în domnia lui [...] domnul Dumnezeu [...] domnului Dumnezeu”.

procitită odată cu blestemul și cu restul documentului înainte ca acesta să fie înmânat beneficiarului, însă pentru toți cei prezenți la curte, legătura extrem de strânsă dintre **господинь** și **господь** trebuie să fi fost evidentă. De altfel, conexiunea dintre cele două tronuri, cel pământesc și cel ceresc, era redată nu doar prin conținutul monogramei, ci și prin forma în care era scrisă.

În diplomatica muntenească, scrierea monogramatică a avut un caracter special, fiind folosită aproape exclusiv în contextul reflectării puterii domnești, prin monogramă, și al prezenței dumnezeiești, prin chrismon. Apropierea dintre cele două monograme a fost, după cum voi arăta imediat, una intenționată și asumată, având drept scop sacralizarea subscrierii neautografe domnești pentru a întări ideea că emitentul documentului cârmuia „din mila lui Dumnezeu". Dintre toate formele de abreviere folosite de scribii cancelariei Țării Românești, monogramarea a avut cel mai restrâns uz. Se prea poate ca preferința scribilor muntenești pentru criptogramarea propriilor nume, spre deosebire de cei moldovenești, care recurg mult mai des la monogramare, să își găsească explicația tocmai în caracterul special al acestui tip de scriere[84]. De aceea, desemnarea subscrierii neautografe prin termenul de monogramă, chiar dacă paleografic inexactă, mi se pare întru totul justificată din punct de vedere istoric[85]. Excepțiile sunt extrem de rare și toate se regăsesc în pandantul diplomatic al monogramei, în intitulație.

Cea mai neașteptată astfel de utilizare a monogramei apare în scrisoarea adresată sibienilor de doamna Despina, prin care le dădea de știre că fiul ei, Theodosie, a devenit domn. Documentul începe cu un cuvânt monogramat, **Милостию**, *din mila*, și deschide titulatura Despinei „din mila lui Dumnezeu, doamna Despina, fosta doamnă a marelui Ioan Basaraba voievod"[86]. Departe de a fi o întâmplare, transferul abrevierii prin monogramare din subscrierea neautografă în corpul scrisorii, de fapt chiar în deschiderea ei, îndeplinește o funcție precisă: subliniază statutul Despinei, soție și mamă de domn. Același cuvânt, *din mila*, este monogramat și în două hrisoave domnești, tot în intitulație, dovedind, odată în plus, legătura strânsă dintre subscrierea neautografă și titulatura domnească[87]. Deși monograma era, în fond,

[84] Pentru folosirea criptogramelor de logofeții munteni pentru consemnarea propriului nume, vezi Alexandru Mareș, *Scrierea tainică la români,* București, 2007, p. 38–39 (în cheie grecească) și p. 57–58 (în cheie aritmetică). Pentru prima monogramă a unui diac moldovenesc, *Toader diac*, vezi Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. 1, București, 1913, p. 460–461; **AM**, cota BU-F-00694-139.

[85] Distincția propusă de Damian Bogdan între monograme și pseudo-monograme, în cele dintâi cuvântul redat fiind abreviat, iar în cele din urmă regăsindu-se toate literele care-l alcătuiesc, mi se pare utilă paleografic, dar nu foarte necesară în analiza istorică. Aceeași rigoare terminologică îl determină pe Damian Bogdan să prefere denumirea de „subscriere neautografă" celei de „monogramă", în *Compediu al paleografiei româno-slave*, București, 1969, vol. II, p. 76 și *Paleografia româno-slavă. Tratat și album*, București, 1978, p. 271, nota 7.

[86] **AM**, cota SB-F-00063-40-698. Documentul a fost editat de Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV și XVI*, „Anuarul Institutului de Istorie Națională Cluj", IV, 1926–1927, nr. 52, p. 61–62.

[87] Cel dintâi exemplu provine din cancelaria lui Vlad Țepeș, în întărirea din 20 septembrie 1459 pentru Andrei, iar cel de-al doilea din dania lui Alexandru Coconul pentru Mănăstirea Radu-Vodă din 22 septembrie 1623. Prima monogramă a fost semnalată de Panaitescu, în *Documentele Țării Românești, I. Documente interne (1369–1490)*, București, 1938, doc. 98, p. 240, iar cea de-a doua de Damian Bogdan, *Diplomatica*, p. 50.

o formă de prescurtare, folosirea ei în documentele de cancelarie pare să fi fost restricționată, fiind utilizată aproape exclusiv în titulatura domnească și pătrunzând, doar în câteva cazuri, în intitulație.

Singura altă monogramă utilizată în documentele Țării Românești confirmă caracterul excepțional al acestui tip de abreviere, fiind vorba despre monograma numelui lui Hristos sau chrismonul[88]. În cazul chrismonului, elementul central în jurul căruia este construită monograma nu este o literă, ci semnul crucii. Astfel, în hrisovul lui Vlad Dracul pentru Tismana și Vodița emis la 2 august 1439[89], cruce-ajută inițială ia forma unui chrismon, între brațele crucii fiind trecute literele **ІС ХС НИ КѦ.** Monograma christică reapare ca invocație în mai multe hrisoave emise de cancelaria lui Vlad Călugărul și Radu cel Mare pentru feluriți destinatari, precum în daniile pentru Govora (1 august 1496)[90] sau pentru Râncăciov (19 iulie 1498)[91]. Legătura strânsă dintre cele două monograme, cea christică din invocație și cea domnească din subscrierea neautografă, devine explicită în hrisovul lui Vlad Călugărul pentru mănăstirea athonită Filoteiu, în care chrismonul se găsește nu doar la începutul documentului, ca invocație așezată înaintea inițialei miniate, ci, sub aceeași formă, și la începutul monogramei domnești care împodobește hrisovul[92]. În acest caz, chrismonul îndeplinește un rol similar mâinii divine care indica monograma țarului bulgar din privilegiul acordat brașovenilor de Ivan Strațimir (fig. 2)[93].

Monograma lui Hristos și monograma domnească împărtășesc o trăsătură comună, abolind granița dintre cuvânt și imagine[94]. Apropierea dintre ele, după cum am văzut, una intenționată și conștient asumată, avea drept scop tocmai sacralizarea subscrierii neautografe domnești. Monograma domnească devenea astfel, într-un anume sens, o reflectare a monogramei christice, reafirmând ideea că emitentul documentului cârmuia „din mila lui Dumnezeu". În cazul monogramelor imperiale de la începutul evului mediu, deopotrivă cea a lui Justianian în Răsărit, sau cea a lui Carol cel Mare în Apus, identificarea christică mergea până la suprapunere, ambele fiind construite nu în jurul literei inițiale, ci chiar în jurul crucii, precum chrismonul[95]. În cazul

[88] Pentru folosirea chrismonului în cancelariile medievale occidentale, vezi Olivier Guyotjeannin, Jacques Pycke, Benoît-Michel Tock, *Diplomatique médiévale*, Turnhout, 1992, p. 72.

[89] *DRH-B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 89, p. 154–156; **AM**, cota BU-F-00694-1.

[90] *DRH-B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 268, p. 433–437; **AM**, cota BU-F-00684-102.

[91] *DRH-B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 285, p. 463–465; **AM**, cota BU-F-00684-113.

[92] *DRH-B*, vol. 1 (1247–1500), nr. 202, p. 323–326; Stoica Nicolaescu, *Ajutoare bănești și danii ale domnilor români către mănăstirea Sf. Filoteiu din Muntele Athos*, „Revista Arhivelor", I, 1924, nr. 1, p. 125–130 (fotografia documentului este la planșa 1).

[93] **AM**, cota BV-F-00001-4-1-456

[94] Vezi Vincent Debiais, *From Christ's monogram to God's presence*, în *Sign and Design. Script as Image in Cross-Cultural Perspective (300–1600 CE)*, ed. Jeffrey Hamburger, Brigitte M. Bedos-Rezak, Dumbarton Oaks, 2016, p. 135–153.

[95] Pentru monograma împăraților bizantini, vezi Michael Grünbart, *Das Kreuz mit den Monogrammen – und eine vernetzte Lösungsstrategie*, în *Liber Amicorum Claus Pelling zum 90. Geburtstag*, ed. Thomas Finkenauer, Alfred Nordheim, Tübingen, 2022, p. 71–80. Pentru monograma lui Carol cel Mare, vezi Ildar Garipzanov, *The symbolic language of authority in the Carolingian world (c. 751–877)*, Leiden, 2008, p. 173–181.

domnilor munteni, cele două monograme, christică și domnească, erau alăturate, nu suprapuse. Stăpânirea domnilor Țării Românești își avea originea în puterea dumnezeiască, fără însă a o oglindi, precum în cazul împăraților.

Epilog

În încheiere, se cuvine să ne întoarcem la privilegiul bilingv din 1424, a cărui înfățișare solemnă, datorată în primul rând monogramei impunătoare în mijlocul căreia era atârnată pecetea domnească, era menită să impresioneze. Din cine era însă formată audiența căreia i se adresa dublul mesaj, textual și vizual? Cel dintâi cerc al audienței era constituit din beneficiari, documentul amintindu-i pe juzii sașilor veniți la curte. Înainte însă ca privilegiul să fie înmânat acestora, documentul urma să fie arătat și procitit tuturor celor prezenți la curtea domnului Țării Românești. În afară de martorii incluși în versiunea slavonă a privilegiului – nu mai puțin de unsprezece boieri, șase cu dregătorie și cinci fără – la curte trebuie să fi fost mult mai mulți oameni. Dar această audiență imediată, prezentă în momentul emiterii documentului, era completată și de una ulterioară. Privilegiul avea o funcție practică, în caz de nevoie negustorii brașoveni putând să arate vameșilor munteni cuvântul și însemnele domnului, silindu-i astfel să le respecte statutul privilegiat. Cum arhivele brașovene cuprind și o serie de porunci adresate de domn vameșilor săi, este de presupus că litigiile se rezolvau mai degrabă cu sprijinul acestor documente, scrise pe hârtie și cu mult mai puțin impunătoare[96]. O diplomă solemnă, precum cea din 1424, era prea însemnată ca să fie scoasă din arhivă pentru vreo neînțelegere măruntă. Nu exista decât un singur motiv pentru care privilegiul să mai părăsească arhiva brașoveană: necesitatea reînnoirii lui de un alt domn al Țării Românești. Tocmai de aceea, juzii sașilor se întorceau acasă nu cu unul, ci cu două privilegii, unul latinesc (de fapt bilingv, dacă luăm în considerare și monograma slavonă) și celălalt slavonesc. De ce era nevoie de două documente ale aceluiași privilegiu, ne lămurește unul dintre cele mai neobișnuite acte emise de cancelaria domnilor munteni, câțiva ani mai târziu, în 1431. Pe același pergament sunt scrise două documente, unul în latină, celălalt în slavonă, legate de o notă care dezvăluie mecanismul de reînnoire a acestor privilegii. În partea de sus a pergamentului a fost copiat privilegiul emis de Mircea cel Bătrân cu 18 ani în urmă, în 1413, iar în partea de jos a fost scrisă confirmarea domnului din 1431. Așadar, brașovenii au venit la curtea domnească cu privilegiul lui Mircea cel Bătrân, cerând reînnoirea, iar domnul a acceptat, poruncind ca textul latin al înaintașului său să fie copiat deasupra propriei confirmări slavone[97]. Înainte însă ca cele două texte să fie scrise, în două limbi și cu două alfabete diferite, pergamentul a fost împodobit cu monograma lui Dan voievod[98]. Dovadă că monograma fusese deja scrisă înainte

[96] *DRH.D*, vol. 1 (1222–1456), nr. 135, p. 220; nr. 138, p. 222–224 și nr. 143, p. 232–233.

[97] În ediția *DRH.D*, conținutul acestui pergament este împărțit în trei documente, editate separat: privilegiul latin al lui Mircea, privilegiul slavon al lui Dan și notița care face legătura între cele două, vezi *DRH.D*, vol. 1 (1222–1456), nr. 121, 174 și 175, p. 198–201, 275 și, respectiv, 276–278. Merită observat că brașovenii au venit la curtea domnească în 1431 cu diploma latină a lui Mircea cel Bătrân din 1413 și nu cu hrisovul slavon emis în același an.

[98] **AM**, cota BV-F-00001-1-768.

ca scribul de limbă slavonă să ia pana în mână este înșirarea listei martorilor de la sfârșitul privilegiului pe margine, din lipsă de spațiu. După cum Dan văzuse monograma lui Mircea și îi reînnoise privilegiul, se aștepta ca domnii care aveau să vină la tron după el să-i urmeze, la rândul lor, exemplul. Monograma era mijlocul prin care prezența domnului era impregnată în documentul care, prin cuvintele sale, transmitea porunca domnească beneficiarilor, supușilor, dar și succesorilor săi. Monograma era o reflectare a puterii generice a domniei, proclamând, prin stabilitatea sa, continuitatea tronului. Vreme de mai bine de patru veacuri și jumătate, pentru orice locuitor al Țării Românești, literat sau iliterat, prezența monogramei pe un document dovedea fără tăgadă că acesta cuprindea voința domnului. Literele înalte, scrise în chinovar, ale căror înțelesuri nu puteau fi descâlcite decât de un ochi obișnuit cu scrierea monogramată, dădeau textului scris deasupra lor puterea cuvintelor rostite de domnul însuși. Într-o vreme în care puterea era definită prin și de imagine[99], monograma era o reflectare nemijlocită a prezenței și autorității domnului.

SIGLE

AM – Arhiva Medievală (http://arhivamedievala.ro).
BAR – Biblioteca Academiei Române.
DIR – Documente privind istoria României (B. Țara Românească).
DRH – Documenta Romaniae Historica (B. Țara Românească și D. Relații între țările române).

A SECRET SCRIPT: THE MONOGRAM OF THE RULERS OF WALLACHIA
(c. 1370 – c. 1640)

(Abstract)

This article presents the first systematic study of the non-autograph subscription that closed documents issued by the chancery of Wallachia's rulers between c. 1370 and c. 1640. Long labelled by historians as a 'princely monogram', 'non-autograph subscription', or 'formal signature', this element has been marginalised by disciplinary divides between palaeography, diplomatics, and art history. Reading the formula's six words – the invocation Io, the ruler's name, the title of voievod, and the phrase "by the grace of God, lord" – against a corpus of original charters, the article reconstructs how each component was inscribed and, occasionally, varied over two and a half centuries. It traces the equivalence of Io with Ion/Ioan, the addition of baptismal names, sobriquets, and dynastic surnames (notably under the Movilă family), and the divergent semantic weight carried by 'voievod' versus 'domn'. Framing the monogram as a proxy-object closely related to the christogram, the study argues that this visual formula, along with the text it comprised, functioned as the primary vehicle through which princely authority, continuity, and divinely sanctioned rule were communicated to contemporaries, literate and illiterate alike.

Cuvinte-cheie: monogramă domnească; Țara Românească; hrisoave; diplomatică; cancelarie; scriere
Keywords: princely monogram; Wallachia; charters; diplomatics; chancery; script.

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", Academia Română
Facultatea de Istorie, Universitatea din București
marian.coman@istorie.unibuc.ro

[99] Vezi Brigitte Bedos-Rezak, *When ego was imago: signs of identity in the Middle Ages*, Leiden, 2010.

ANEXE

Fig. 1. Privilegiul latin, cu monogramă slavonă, dat sașilor brașoveni de domnul Țării Românești, Dan voievod, la 10 noiembrie 1424. Sursa: **AM**, cota BV-F-00001-1-774.

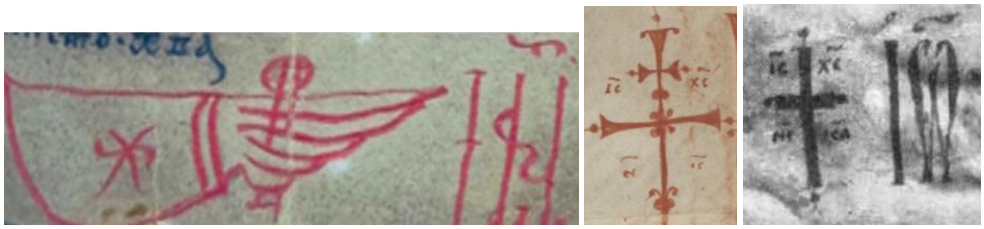

Fig. 2. Mâna divină și chrismonul. Privilegiul acordat brașovenilor de Ivan Straț imir, hrisovul lui Vlad Dracul pentru Tismana din 2 august 1439 (în invocație), hrisovul lui Vlad Călugărul pentru mănăstirea athonită Filoteiu (în monogramă).
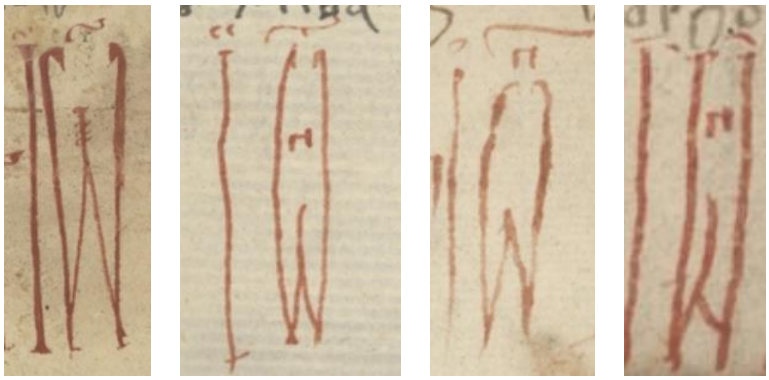

Fig. 3. Io în monogramele lui Vlad Dracul, Vlad Țepeș și Basarab cel Tânăr (**AM**, BU-F-00684-36, BV-F-00001-4-1-177, cota BV-F-00001-4-1-208, cota BV-F-00001-4-1-76).
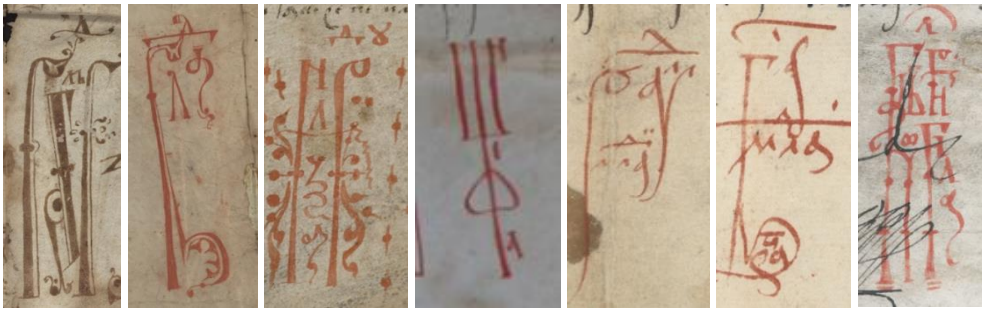

Fig. 4. Monograme ale numelor domnești: Radu (cel Mare); Vlad (Vintilă), Alexandru (cel Rău), Ștefan (Surdul) Radu cel Tânăr, Basarab cel Tânăr, Gavril Moghilă (**AM**, cota BU-F-00694-4, BU-F-00684-386, BU-F-00684-1509, **BAR**, Documente Istorice XL/75, **AM**, cota BU-F-00684-83, BV-F-00001-4-1-101; **BAR**, Documente istorice XI/5).

Fig. 5. Voievod în două monograme ale lui Vladislav Vlaicu și Matei Basarab (**AM**, cota BU-F-00684-1 și **BAR**, Documente istorice, CXXXIV/79).

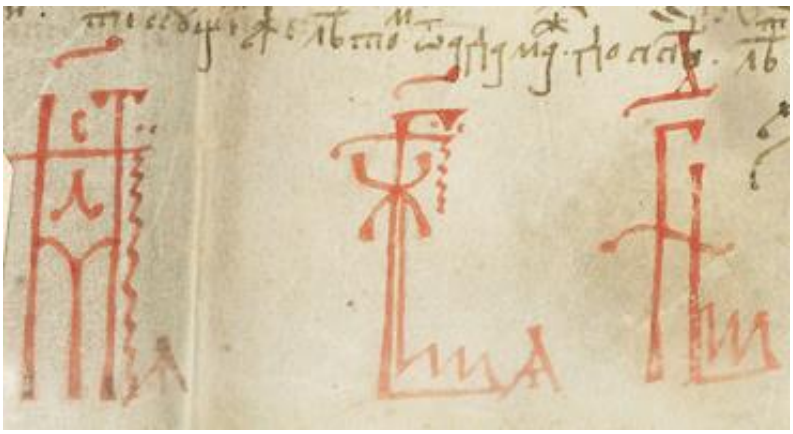

Fig. 6. „Din mila lui Dumnezeu” în monograma lui Radu Șerban (**BAR**, BAR, Documente istorice, CCCXCIX/15).